

Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова

АКІМОВА ЛАРИСА НАУМІВНА ;

УДК 159.9.072.2(477.7)

**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК
ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
(НА МАТЕРІАЛІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ)**

19.00.01 - загальна психологія, історія психології

NBONU

25/11/02

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Одеса - 2001

Регр
108924

A handwritten signature in black ink, consisting of stylized, flowing letters.

Дисертацією є рукопис
Робота виконана в Одеському національному університеті
імені І. І. Мечникова

Науковий керівник - доктор психологічних наук, професор
ЦУКАНОВ Борис Йосипович,
Одеський національний університет імені
І. І. Мечникова, завідувач секції
експериментальної та диференціальної
психології

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор
ІВАНОВА Олена Феліксівна,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
завідувач кафедри загальної психології

кандидат психологічних наук
МЕЛІХОВА Ірина Олексіївна,
Південноукраїнський державний педагогічний університет
(м. Одеса) імені К. Д. Ушинського,
доцент кафедри теорії та методики практичної психології

Провідна установа -

Дніпропетровський національний університет, кафедра
педагогічної психології та англійської мови,
Міністерство освіти і науки України

Захист відбудеться "11" листопада 2002 року о 11 годині на
засіданні Спеціалізованої Вченої Ради № Д 41.051.07 при Одеському
національному університеті імені І. І. Мечникова (65026,
м. Одеса, вул. Дворянська, 2)

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Одеського
національного університету імені І. І. Мечникова (65026, м. Одеса,
вул. Преображенська, 24)

Автореферат розісланий "10" грудня 2001 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Буганова В.М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Останнім часом в Україні йдуть активні процеси усвідомлення національної історії, культури, науки. Звернення до вивчення спадщини попередніх поколінь і їхнього внеску в побудову вітчизняної науки не обминули й психологію. Вийшов ряд праць, які висвітлюють білі плями в історії української психологічної думки (Костюк Г.С., Лисенко В.П., Іванова О.Ф., Данилюк І.В., Мартинюк В.М.), визначають місце вітчизняної психології в загальносвітовому контексті (Роменець В.А., Маноха І.П.).

Значно зросла потреба вивчення історії психологічної думки в різних регіонах України. У кожному науково-культурному центрі України, осередками яких стали університети, історично склалися й визначилися різні соціокультурні умови та напрямки наукових досліджень. Одним з таких центрів розвитку освіти й психологічної науки став Одеський (Новоросійський) університет у Південноукраїнському регіоні. Для створення цілісної картини розвитку вітчизняної психології слід описати й увести в науковий обіг невідомі факти з історії психології в Південноукраїнському регіоні, зіставити їх з уже відомими.

Упродовж тривалого часу вітчизняна психологічна наука знаходилася під потужним ідеологічним пресінгом. Сучасні умови її існування потребують значного переосмислення її розвитку, незалежного від ідеологічного і політичного впливу, вивчення вкладу вчених у розробку наукових проблем незалежно від їхнього світогляду, національних чи релігійних поглядів.

Прикладом надання переваги вченим, які дотримувалися матеріалістичного світогляду, може бути висунення на ключову позицію в історії психології такої особистості як І.М. Сеченов. Відомим дослідником у галузі експериментальної психології наприкінці XIX століття став М.М. Ланге, неокантіанець за своїми філософськими поглядами. Значення особистості М.М. Ланге та його наукової спадщини в історії психології й сьогодні залишається в затінні, що його створюють фігури, з одного боку, І.М. Сеченов, з іншого - Г.І. Челпанов.

Праці М.М. Ланге високо оцінювались відомими психологами, як-то Е. Боринг, Л.С. Виготський, Б.Г. Ананьев, Б.М. Теплов, А.О. Смірнов, С.Л. Рубінштейн, О.О. Будилова, Н.Ф. Добринін, М.Г. Ярошевський. М.М. Ланге були проведені експериментальні дослідження, що залишилися невідомими з причини їх літографічного видання. Маловідомими залишаються й обставини відкриття першої лабораторії експериментальної психології та впровадження в психологію принципу

інтеграції і диференціації психіки. Відсутня й оцінка впливу спадщини М.М. Ланге на подальший розвиток експериментального напрямку у психології в Південноукраїнському регіоні, на наукову діяльність професорів Одеського університету С.Л. Рубінштейна, Д.Г. Елькіна.

Д.Г. Елькін започаткував та провів фундаментальні експериментальні дослідження в галузі сприймання часу (Болотова А.К., Запорожець О.В., Цуканов Б.Й). Однак на сьогодні немає праць з аналізом його досліджень. Невідомими для широкого наукового кола залишаються описані Д.Г. Елькіним закономірності живих організмів сприймати час.

Важливість побудови психологічної теорії сприймання часу відзначено в психологічній літературі (Чуприкова Н.І., Мітіна Л.М., Багрова Н.Д., Головаха Є.І., Кронік О.О., Цуканов Б.Й., Фресс П., Голдстоун С.). Психологічний аналіз діяльності свідчить, що фактор часу є необхідним компонентом у багатьох сферах людської діяльності. Перед різноманітними прикладними галузями психології, зокрема ергономікою й інженерною психологією, військовою психологією, космічною психологією, психологією спорту, психологією мистецтва, медичною психологією, стоїть необхідність розробки проблеми сприймання часу (Ломов Б.Ф., Зінченко В.П., Гримак Л.П., Коссов Б.Б., Рубінштейн С.Я., Бахтін М.М.).

У цьому зв'язку є актуальним ретроспективний історичний аналіз проведених в Південноукраїнському регіоні експериментальних досліджень у галузі психології, що й послужило вибором теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Робота виконана в межах теми "Психологія часу", що включена в тематичний план науково-дослідних робіт Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова під номером державної реєстрації 0197U019181. Тема затверджена 22 березня 1996 р. на Вченій раді ОДУ ім. І.І. Мечникова, протокол № 3, та координаційною Радою АПН України від 5. XII. 2000 р. протокол № 8.

Об'єктом дослідження виступає процес формування експериментальної психології як самостійного наукового напрямку в Південноукраїнському регіоні України кінця XIX й до середини XX століття.

Предметом дослідження є аналіз розробки проблем, за якими велись експериментальні дослідження, зокрема проблеми сприймання часу, в Південноукраїнському регіоні України кінця XIX й до середини XX століття; осмислення вкладу М.М. Ланге, Д.Г. Елькіна та інших науковців у розробку теоретичних і прикладних проблем експериментальної психології.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі цілісної історико-наукової реконструкції досліджень визначити значення проблеми сприймання часу; у світлі сучасних уявлень про логіку розвитку наукової думки дати змістовну характеристику питань, що складали проблему сприймання часу.

Гіпотеза дослідження: Оцінка експериментальних досліджень з проблеми сприймання часу може бути здійснена на основі реконструкції макрочасової послідовності цих досліджень, цілісного уявлення про задачі досліджень та методів, застосованих на кожному з етапів.

Напрямки експериментальних досліджень з проблеми сприймання часу знаходяться під безпосереднім впливом ідеології, яка формує світогляд, уявлення і поняття про час.

Задачі дослідження:

1. Описати умови виникнення експериментальної психології як самостійного наукового напрямку. Визначити наукові проблеми, з яких проводилися експериментальні дослідження в Південноукраїнському регіоні.
2. Проаналізувати наукову спадщину професора М.М. Ланге за період його діяльності в Новоросійському (Одеському) університеті. Простежити вплив ідей М.М. Ланге на розвиток експериментальних досліджень з проблеми сприймання часу.
3. Проаналізувати основні ідеї та підходи до проблеми часу у психіці кінця XIX - початку XX століття.
4. Розкрити зміст психологічної думки Д.Г. Елькіна, напрямки його експериментальних досліджень. Описати ідейну драму і пов'язану з нею суперечність позиції Д.Г. Елькіна: коливання від нативизму до генетизму, прихід до матеріалістичних уявлень про час.
5. Реконструювати моделі сприймання часу, описані Д.Г. Елькіним під впливом кібернетичного і біоритмологічного підходів, ролі несвідомого, які стали результатом довготривалих експериментальних досліджень відображення часу.

Теоретично-методологічну основу дослідження складають: позиції з праць філософів та істориків науки про генезис наукового пізнання, місце науки в розвитку суспільства (Кун Т., Боринг Е., Гуссерль Е., Рибо Т., Поппер К., Фейєрабенд П., Дільтей В., Мер-фі Г., Вудворте Р., Маркс М., Ярошевський М.Г., Ждан А.М., Ро-менець В.А., Білявський І.Г., Шкуратов В.О.), історико-психологічні розробки вітчизняних та зарубіжних вчених (Костюк Г.С., Роме-нець В.А., Білявський І.Г., Іванова О.Ф., Маноха І.П., Ананьєв Б.Г., Рубінштейн С.Л., Теплов Б.М., Смірнов А.О., Петровський А.В.,

Нікольська О.О., Умріхін В.В., Соколов М.В.). Конкретизація загального теоретико-методологічного підходу на матеріалі нашого дослідження здійснювалася на основі принципів історико-наукового дослідження - історизму, детермінізму (Виготський Л.С., Леонтьєв О.М., Петровський А.В., Будилова О.О., Костюк Г.С., Роменець В.А., Білявський І.Г.).

Методи дослідження. Головним методом дослідження є історико-науковий аналіз текстів, аналіз наукових напрямків за програмно-рольовим підходом (Ярошевський М.Г., Умріхін В.В.), додатковим - біографічна реконструкція творчого шляху особистості, на основі біографічного літературного жанру (Нікольсон Г., Моруа А., Ярошевський М.Г.).

Дане дослідження побудоване на основі багатостороннього вивчення психологічних праць М.М. Ланге, С.Л. Рубінштейна, Д.Г. Елькіна і літератури про них із залученням неопублікованих архівних матеріалів. У процесі роботи над дисертацією були вивчені документи Одеського обласного архіву, особистого архіву М.М. Ланге, який зберігається в Науковій бібліотеці Одеського національного університету, неопубліковані експериментальні дослідження Д.Г. Елькіна.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше простежено реальну історичну послідовність становлення експериментальних досліджень, зокрема досліджень з проблеми сприймання часу, у Південноукраїнському регіоні; розкриті суттєві розбіжності у викладанні історії експериментальних досліджень у вітчизняній психології, що мали місце в літературі радянського періоду. Робота є першим досвідом систематичного викладу історії розвитку експериментальних досліджень з проблеми сприймання часу.

Достовірність та надійність отриманих результатів досягались; точною й усебічною роботою з матеріалом, з теоретичними й методологічними працями українських та зарубіжних науковців, детальним вивченням першоджерел, роботою з архівними документами.

Теоретична цінність роботи. Зміст наведених у дослідженні матеріалів поглиблює і поширює сучасні уявлення про напрямки розвитку психології в Україні. В роботі показано, що в Південноукраїнському регіоні сформувався самостійний напрямок з експериментального вивчення проблеми сприймання часу, проведені фундаментальні експериментальні дослідження, які потребують уваги й вивчення. Розкрито специфіку і зміст процесу становлення психологічної думки з проблеми сприймання часу в період від кінця XIX до середини XX століття.

Практична цінність роботи полягає в тому, що матеріали дослідження дадуть змогу удосконалити процес підготовки студентів університетів по курсам історії психології, експериментальної психології та спецкурсу “Історія експериментальної психології в Україні”. Матеріали дослідження можуть бути використані для написання підручників чи посібників з історії української психології. Крім того вони можуть бути популяризовані і, таким чином, виконувати виховну та ідеологічну функцію.

Особистий внесок здобувача полягає в окресленні й описанні історичного періоду, упродовж якого створювався й розгортався експериментальний напрямок у Південноукраїнському регіоні, зокрема експериментальні дослідження з проблеми сприймання часу.

Опрацьовано і критично переосмислено літературний матеріал, який висвітлює історію психології з кінця XIX до середини XX століття. Піддані аналізу результати довготривалих експериментальних досліджень з проблеми сприймання часу в цей історичний період.

Апробація роботи. Матеріали дисертаційного дослідження докладалися на I Міжнародній конференції “Проблеми психології часу” (Одеса, 1995), на II Міжнародних психологічних читаннях “Актуальні проблеми сучасної психології” (Харків, 1995), на засіданнях секції психології в Одеському будинку вчених (Одеса, 1998, 1999, 2000), II з’їзді психологів України (Київ, 1996), Міжнародній науково-практичній конференції “Концепція гуманізму у становленні та розвитку професійної освіти”, Міжвузівській конференції професорсько-викладацького складу Одеського національного університету (1999, 2000), II Міжнародній конференції “Проблеми психології часу” (Одеса, 2000).

Публікації. Результати досліджень відображено в 11 публікаціях у наукових журналах, збірниках наукових праць, бібліографічному словнику. Із них три - у фахових виданнях ВАК України.

Структура і обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Основний зміст дисертації викладено на 168 сторінках з використанням 220 джерел, у тому числі - 20 іноземною мовою. Робота містить 9 таблиць.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі викладається актуальність теми дослідження, висвітлюється ступінь її розробленості у вітчизняній історії науки; визначаються об’єкт, предмет, мета та основні завдання дослідження; розкриваються наукова новизна, теоретична та практична значимість

роботи, наводяться дані про апробацію, впровадження та структуру роботи.

У першому розділі “Зародження експериментальної традиції у вітчизняній психології” викладено умови створення першої в Росії і в Україні лабораторії експериментальної психології (1896), описана оригінальна теоретико-методологічна концепція природи психічного М.М. Ланге. Визначені методологічні принципи психології, основні напрямки перспективних експериментальних психологічних досліджень, які були позначені М.М. Ланге.

У кінці XIX століття в західноєвропейських країнах і США організовуються експериментальні психологічні лабораторії. У Росії і в Україні такі лабораторії мають виключно прикладний характер і виконують завдання психіатрії.

Перша лабораторія експериментальної психології в Росії і в Україні, відокремлена від кафедр психіатрії, фізіології, філософії, була відкрита в Одеському (Новоросійському) університеті в 1896 році. Її засновником і визнаним основоположником вітчизняної експериментальної психології є М.М. Ланге. Її створення наперед визначили самостійні експериментальні дослідження широко досліджуваних психічних феноменів: уваги і перцепції, які дозволили набути М.М. Ланге широку світову відомість. Результати дослідів і їх теоретичне обґрунтування М.М. Ланге виклав у докторській дисертації “Психологічні дослідження. Закон перцепції. Теорія вольової уваги” (1893) - першим у Росії і в Україні експериментальним психологічним дослідженням, що набуло визнання класичного. На захисті дисертації, який відбувся в Московському університеті (1894) між М.М. Ланге та його опонентами С.С. Корсаковим і Л.М. Лопатіним розв’язалася дискусія. Велася вона навколо питань, що стосуються правомірності самого експериментального методу в психології. М.М. Ланге виступив за впровадження експериментального методу для дослідження психічних явищ, організаційне оформлення психології в самостійну науку.

Після успішного захисту докторської дисертації й одержання звання професора М.М. Ланге подає клопотання до Міністерства Освіти про створення лабораторії експериментальної психології в Новоросійському університеті. Два роки розбиралося його клопотання, оскільки не зустріло підтримки в офіційних колах. Воно було розіслане для висновку в Московський, Петербурзький, Київський університети. Зрештою в клопотанні йому було відмовлено. Однак йому вдалося одержати офіційний дозвіл на відкриття лабораторії експериментальної психології на приватні кошти. Клопотання М.М. Ланге, послідовне впровадження ним ідеї використання експериментального методу для розв’язання

наукових психологічних питань стало поштовхом до створення експериментальних психологічних лабораторій у столичних університетах, визначення психології як самостійної наукової галузі.

Період входження М.М. Ланге у психологію співпав з періодом краху класичного асоціанізму і розвитку структуралізму (Вундт), а період наукового самовизначення - з розгортанням функціоналізму (Джеймс). Слід відзначити, що експериментальна практика вступала в суперечність з існуючими на той час психологічними теоріями. У полеміці з існуючими психологічними напрямками М.М. Ланге формулює своє оригінальне уявлення про природу психічного.

Об'єктом психологічних досліджень, на думку М.М. Ланге, повинен стати психічний світ (психосфера), реальність, яку не можна ототожнювати ні зі свідомістю, ні з поведінкою, ні з ментальністю. Психічний світ простягається від нижчих живих організмів до людини й існує за своїми специфічними законами, має свої характерні ознаки, взаємозв'язки з біологічними і соціальними процесами. Одиницею психічного світу є індивідуальне психічне життя. У ньому розгортаються закономірності психічного світу, що проявляються в різноманітних поведінкових реакціях. Від об'єктивних процесів, що розгортаються в індивідуальному психічному житті, М.М. Ланге відокремлює суб'єктивне переживання цих процесів кожним конкретним індивідом. Для кожного індивіда психічне життя є ланцюжком його суб'єктивних переживань, які безпосередньо виникають у свідомості. Таким чином він розмежовує об'єднане в суб'єкті об'єктивне та суб'єктивне, а згодом і поняття про організм і особистість.

Розвиваючи думку про те, що для вивчення психологічних проблем необхідно використання точного експерименту, М.М. Ланге підкреслював принципову відмінність психологічного експерименту від природознавчого. Основними ознаками психологічного експерименту він вважав, по-перше, самоспостереження, по-друге, злиття суб'єкта і об'єкта наукового дослідження в одній особі.

М.М. Ланге один із перших філософів і психологів дореволюційної Росії відмовляється від метафізичного поняття душі й обґрунтовує принцип біологічної та генетичної детермінації психічних явищ, розглядає суб'єкт як істоту, яка має родову й індивідуальну історію.

У праці "Психологія. Основні проблеми і принципи" (1914), М.М. Ланге порушує питання про назрівання у психології методологічної кризи. Ним улаштовується принцип розвитку, поступального ускладнення психічного життя у процесі біологічної еволюції на основі

диференціації й інтеграції, порушується питання про застосування принципу причинності у психології. Причинність цікавить його вже не тільки у зв'язку з природою людської моральності, але й як загальна категорія для психічних фактів.

У статті “Принцип причинності” (1918) М.М. Ланге виділяє два утруднення при застосуванні категорії причинності у психології. Перше пов'язане з відношенням суб'єктивного часу до об'єктивного часу. Воно, на думку М.М. Ланге, обумовлене біологічно. Друге пов'язане з непрогностичністю фактора особистості, оскільки цей фактор більш залежить від історичних умов родового та індивідуального розвитку людини. Так М.М. Ланге вводить історичний детермінізм, що існує паралельно з біологічним. Перший схилив його до біології й фізіології, другий - до філософії й етики.

Ідеї М.М. Ланге були підхоплені. С.Л. Рубінштейном було переглянуто основне поняття психології - поняття свідомості, створена теорія психічного як єдиного психофізіологічного процесу, почато фундаментальне експериментальне вивчення мислення. Д.Г. Елькін провів фундаментальні експериментальні дослідження в галузі психології сприймання часу.

У другому розділі “Світогляд ученого і напрямок наукового пошуку” на основі аналізу історико-наукової, методологічної літератури висвітлюється становлення проблеми часу у психології, прослідковується залежність між постановкою основних питань проблеми часу у психології і світоглядній позиції вчених. Реконструйовано експериментальні психологічні дослідження, проведені Д.Г. Елькіним з проблеми сприймання часу.

До кінця XIX століття відбувся перегляд уявлення про сутність поняття часу. Визначальним у розумінні часу визнається не час механіки з його застиглим і нерухомим сьогоденням, а час життя - переживання, з його постійною зміною минулого, теперішнього і майбутнього.

У процесі осмислення поняття часу у психології було поставлено під сумнів введені Кантом поняття про простір і час як “форми інтуїції.” Перші експериментальні психологічні дослідження показали, що простір і час не є ні виключно апіорними, ні суб'єктивними формами. Найбільш суперечливим було питання про походження почуття часу. Після тривалих дискусій між прихильниками нативізму та генетизму вчені одностайно дійшли думки, що в основі оцінки часу лежить безпосередня тривалість, яка дана у сприйманні й обумовлена якимось фізіологічним механізмом. Цю безпосередньо сприйману тривалість, що одержала різне термінологічне позначення, намагалися виміряти в багатьох лабораторіях експериментальної психології.

Тривалі спроби вимірювання безпосередньо сприйманої тривалості привели до виявлення нейтральних інтервалів, для яких були отримані величини 0,5-0,7 секунди. При зіставленні тривалості нейтрального інтервалу з тривалістю періодичних фізіологічних функцій виявилася їх об'єктивна тимчасова ідентичність.

Питання про походження почуття часу виявилось складовою частиною більш глобального і фундаментального питання про природу часу: його об'єктивності чи суб'єктивності. Для вітчизняної філософсько-психологічної думки характерна стійка максималістська тенденція, що виражається у протистоянні ідеалістичного і матеріалістичного поглядів на природу часу. Яскравими представниками двох антагоністичних світоглядів стали Г.І. Челпанов та І.П. Павлов.

І.П. Павлов уважав час необхідною умовою сприймання і прагнув показати причинно-вроджений характер проявів психічної діяльності. Час, у його теорії, виступив як важливий умовний подразник, і отже, причина, що детермінує ряд поведінкових реакцій. Г.І. Челпанов відносив час до властивостей свідомості, самосвідомості і мислення. Об'єктивність часу Г.І. Челпановим заперечується на тій підставі, що немає об'єктивної міри часу (еталону рівномірного перебігу часу). Він же вказує і на відсутність рецепторного апарату для сприймання часу і прагне довести, що здатність сприймання часу залежить від природженого фізіологічного механізму, але виявляє себе тільки шляхом рефлексії.

Проблема часу стала однією з перспективних і суперечливих проблем у психології. Д.Г. Елькін розпочинає вивчення цього питання в обстановці крайнього загострення протиріч світоглядних поглядів. Свою наукову діяльність Д.Г. Елькін почав у 1922 р. з досліджень сприймання часових та просторових відношень у дітей, особливості побудови ними часової перспективи. Перші експериментальні дослідження Д.Г. Елькіна повинні були показати причинну залежність між безпосереднім сприйманням часу і формуванням часової перспективи, основних понять і уявлень про час. У цих дослідженнях було констатовано, що діти віком від восьми до дванадцяти років, які відтворюють дані тривалості до однієї хвилини найбільш стабільно, мають найбільш широкі уявлення про часові поняття. Але строгої математичної залежності виявлено не було. Він проводить і педологічні дослідження з вимірювання інтелекту, розумової працездатності, дослідження процесів пам'яті тощо. Результати експериментальних досліджень впливу ритму і темпу на процеси пам'яті та мислення були надруковані у французьких та німецьких психологічних журналах.

У 1930 р. Д.Г. Елькіну присвоєно звання професора.

У подальших дослідженнях Д.Г. Елькін звертається до детального дослідження процесу сприймання часу. Експериментальні дослідження, що висвітлюють питання про мозкову локалізацію сприймання тривалості, швидкості, послідовності, ритму показали, що у сприйманні часу варто розрізняти безпосереднє сприймання часу й опосередковане сприймання часу, що розвивається на його основі. Безпосереднє сприймання часу є простою часовою чутливістю, що локалізується в зоровому бугрі, а опосередковане сприймання часу - складною гностичною функцією з кортикальною локалізацією. В цілому процесі сприймання часу Д.Г. Елькін відніс до числа складних аналітико-синтетичних процесів, які характеризуються системною кортикальною побудовою. Такий висновок узгоджувався з теоріями І.П. Павлова про системну динамічну локалізацію і О.Р. Лурії про функціональну локалізацію вищих психічних функцій.

У розв'язанні питання про об'єктивність часу необхідно було з'ясувати значення систем аналізаторів у сприйманні часу. Д.Г. Елькін у своїх численних дослідженнях довів, що немає спеціального аналізатора для сприймання часу. Кожна аналізаторна система може сприймати час з більшою чи меншою точністю. Найбільша точність у сприйнятті часу належить слуховому аналізатору.

Д.Г. Елькін висуває і підтверджує гіпотезу, відповідно до якої природа помилок, що спостерігаються при сприйманні часу обумовлена загальними закономірностями сенсорного процесу, що має свою специфіку для кожного виду аналізатора.

У процесі експериментальних досліджень ролі аналізаторів у сприйманні часу виявилися цікаві факти, що послужили поштовхом для подальших досліджень. По-перше, у випробуваннях спостерігалися стійкі індивідуальні розбіжності в характері помилок, а також стійка залежність тривалості помилки і її характеру від тривалості циклу локомоторних рухів. По-друге, сприймання ритму супроводжувалося моторним акомпанементом і різноманітними за характером вісцеральними змінами, що виникають при емоційних станах.

До цього часу у світовій практиці з'явилися дослідження, в яких показувався зв'язок між тривалістю циклічних вісцеральних процесів і сприйманням часу, а точніше, безпосередньою часовою чутливістю. Виявлений зв'язок описувався як закономірність і виражався в межах математичних формул Вант Гоффа й Арреніуса. Проведені Д.Г. Елькіним експерименти підтвердили зміну безпосередньої часової чутливості при зміні темпу вісцеральних процесів, однак твердої закономірності виявлено не було. Д.Г. Елькін констатував значні індивідуальні розходження в зміні безпосередньої часової чутливості при зміні ритму вісцеральних процесів.

Результати експериментальних досліджень Д.Г. Елькін подав у докторській дисертації, після захисту якої в 1952 р. йому було присвоєно ступінь доктора наук. Офіційними опонентами на захисті були професори Б.М. Теплов, К.М. Корнілов, О.Р. Лурія. Згодом він видав монографію “Сприймання часу”, за яку був удостоєний премії ім. К.Д. Ушинського.

Після видання монографії Д.Г. Елькін відмовляється від терміну “сприймання часу” і вводить в обіг термін “диференціація часу”. На початку 60-х років він затверджує наукову тему “Психологія диференціації часу” за якою велись наукові розробки та підготовка аспірантів.

У третьому розділі “Експерименти по створенню моделей відображення часу” висвітлюється логіка розвитку експериментальних психологічних досліджень з моделювання сприймання часу, проведених Д.Г. Елькіним і під його керівництвом за науковою темою “Психологія диференціації часу”.

У своїх наступних дослідженнях Д.Г. Елькін зробив спробу синтезувати експериментальні дані, що вже в нього були, в єдині моделі, що охоплюють загальні закономірності диференціації часу. Роль кібернетики полягала в тому, що вона показала важливість замкненої циклічної циркуляції інформації в умовах саморегулювання. Техніка експериментальних дослідів будувалась за основними методологічними принципами моделювання - принципом зворотного зв'язку і принципом компарації.

Експериментальні дослідження, метою яких було виявити, в якій мірі вирає точність відтворювання і оцінки тривалості при застосуванні зворотнього зв'язку у випадках формування умовного рефлексу на час, показали, що точність відтворювання значно збільшується. Але абсолютно позбутися помилок при відтворюванні і оцінці часу не вдається. У деяких випадках величини помилок при відтворюванні й оцінці тривалості носять стійкий характер. Такі констатовані особливості Д.Г. Елькін пов'язував з різним впливом сигнальної цінності часового інтервалу на його сприймання. Він вважав, що механізм формування умовного рефлексу на час принципово інший, ніж той, що описував І.П. Павлов. Цей механізм полягає в тому, що кожен суб'єкт виробляє власну міру часу, що виступає як сигнал, який носить випереджувальний характер. Суб'єктивна міра часу виробляється на основі: розмірності вісцеральних функцій, “розумових дій”, уміння використовувати різного роду міри, часові орієнтири, часові поняття.

Експериментальні дослідження процесу диференціації часу, проведені Д.Г. Елькіним, давали підставу вважати, що явище компарації

(підлаштовування сигналу на виході під сигнал на вході) здійснюється на основі декількох механізмів: “сполученої моторики”, ідеомоторного акту, зміни темпу вісцеральних процесів (вісцеральним акомпанементом). На великому експериментальному матеріалі вчений показав, що моторний і вісцеральний акомпанементи, які без-свідомо виникають при сприйманні ритму, служать джерелами афферентних сигналів, що надходять до кори великих півкуль мозку в порядку зворотного зв'язку. Вони і є передумовою адекватної диференціації часу.

Таким чином, Д.Г. Елькін виділяє два рівні моделювання часу у психіці людини: безпосереднє моделювання часу (моделювання часу на рівні першої сигнальної системи); опосередковане моделювання часу (моделювання часу на рівні другої сигнальної системи).

У процесі експериментальних досліджень ролі зворотного зв'язку і явища компарації у диференціації часу було визначено, що без-свідоме виникнення моторного чи вісцерального акомпанементу, утворення суб'єктивної міри часу мають індивідуальні особливості, пов'язані з динамікою протікання нервових процесів, домінуванні першої чи другої сигнальної системи. З урахуванням цих особливостей Д.Г. Елькін розробив ергографічний метод визначення типологічних особливостей вищої нервової діяльності. Подальші дослідження підтвердили гіпотезу Д.Г. Елькіна - диференціація тривалості носить характер моделювання тривалості подразника, що впливає, але цей процес знаходиться в тісній кореляційній залежності від психофізіологічних індивідуальних особливостей індивідів.

Під керівництвом Д.Г. Елькіна було проведено ряд досліджень прикладного характеру, які показали, що диференціація часу піддається керуванню. Для цієї мети була розроблена модель диференціації часу як периферичного процесу. На основі цієї моделі були створені корекційні програми за допомогою яких значно підвищувалася точність тривалості рухових дій, удосконалювалася організація праці при домінуючій ролі зорового, слухового аналізаторів. Подальші дослідження показали, що в основі моделі диференціації часу може бути покладений і механізм центрального характеру, а саме - патерн тривалості в корі великих півкуль головного мозку.

Суперечливим у дослідженнях Д.Г. Елькіна залишалося питання про структуру периферичних процесів у моделі відображення тривалості. Результати одних досліджень показували домінуючу роль “сполученої моторики”, інших - інтероцепції. Не отримало однозначної відповіді й питання про значення безпосереднього моделювання часу при орієнтуванні людини в історичному часі і в часі свого власного життя. Д.Г. Елькін схиляється до думки, що темпо-ритмічні особливості дії

інтероцепції, а власне період пульсової хвилі, є еталоном вимірювання часу на основі якого будується модель диференціації часу у вигляді біологічного годинника. Він звертається до аналізу відліку часу у стані сну і гіпнозу для підтвердження важливого значення тривалості періоду вісцеральних процесів у створенні моделей диференціації часу.

Експериментальні дослідження механізмів відліку часу у стані сну і гіпнозу показали домінуючу роль інтероцептивної чутливості. Змінюючи частоту пульсу за допомогою фармакологічних препаратів Д.Г. Елькін спостерігав зміни у відліку часу в усіх учасників експериментів. Підвищення частоти пульсу приводило до прискорення відліку часу. Помилка при виході із стану гіпнозу і при реалізації постгіпнотичного навіювання в усіх піддослідних мала характер недооцінки.

Д.Г. Елькін поширює уявлення про провідну роль інтероцепції у процесі відліку часу на процес диференціації часу, доповнивши його положеннями з теорії установки, розробленої Д.М. Узнадзе: диференціація часу у стані пильнування випробовує на собі виразний вплив установок асимілятивного і контрастного характеру. Ці установки, на його думку, не є результатом свідомого порівняння тривалості інтервалів, а діють як своєрідна, спрямованість особистості, що не усвідомлюється. Вона, у свою чергу, залежить від суб'єктивного переживанняплинності часу - швидкої або повільної. Так він умовно поділяє особистості на дві групи - на тих, для яких час спливає швидко, і тих, для яких спливає повільно.

Суб'єктивне переживання перебігу часу, який викликає неусвідомлювану спрямованість особистості, є несвідомим компонентом у диференціації часу. Саме це, на думку Д.Г. Елькіна, є джерелом виникнення стійких тимчасових помилок і джерелом зміни в оцінці часу при емоційних станах.

За науковою темою "Психологія диференціації часу" понад 30 аспірантів захистили кандидатські дисертації. Експериментальні дослідження Д.Г. Елькіна, сформульовані ним ідеї і положення стали значним вкладом у розвиток експериментальної психології, розробку проблеми сприймання часу. Багато з них співзвучні з дослідженнями того періоду, частина - реалізована в теорії часу, що переживається індивідом як реальність.

У **висновках** подано підсумки проведеного дослідження і намічено перспективи подальшої розробки проблеми.

Поштовхом до виникнення експериментальної психології на Україні в кінці XIX століття послужив широкомасштабний розвиток цього напрямку в країнах Європи і США. Професор Одеського університету М.М. Ланге першим в історії вітчизняній психології порушив питання

про створення в університетах кафедр психології, лабораторій експериментальної психології, послідовно відстоював ідею виокремлення психології в самостійну науку. Він дав методологічне обґрунтування необхідності введення у психологію експериментального методу і в 1896 р. створив першу в Росії і в Україні лабораторію експериментальної психології. Одним із перспективних напрямків у розвитку експериментальної психології М.М. Ланге вважав розробку проблеми сприймання часу.

Наприкінці XIX століття відбувається переусвідомлення поняття часу. Визначальним у розумінні часу стає час життя - переживання. Психологічний аналіз сприймання часу був викликаний дискусією про кількість основних властивостей відчуттів. Остаточно вчені дійшли висновку, що таких властивостей чотири. Однією з них визначили тривалість. Учені також визначили, що в основі оцінки часу лежить безпосередня тривалість, обумовлена якимось фізіологічним механізмом.

Гострота проблеми сприймання часу у психології привернула до себе увагу відомих в Україні та за її межами вчених: Г.І. Челпанова, І.П. Павлова. До цієї проблеми звертається і Д.Г. Елькін. Він по-новому ставить проблему часу, перевівши її з рівня експериментального вивчення в межах відчуттів до експериментального вивчення сприймання, тобто експериментальне вивчення часу, було виведене ним за межі тривалості, яка безпосередньо переживається. Під впливом панування в науці радянського періоду ідеології матеріалізму Д.Г. Елькін відмовляється від уявлень про природжений механізм сприймання часу, що спричинило спростування факту тривалості, яка безпосередньо переживається, а разом із ним і поняття суб'єктивного часу. Ним послідовно відстоюється матеріалістична точка зору про об'єктивність часу.

У той же час експериментальні дані, отримані вченим вступали в суперечність з постулатом про об'єктивність часу. Визнавши, об'єктивність часу Д.Г. Елькін пояснював природу виникнення помилок при відтворенні тривалості, спираючись на закономірності, що підтверджують природжений механізм сприймання часу. Таке пояснення є як прямим, так і непрямым доказом існування суб'єктивної міри часу у психіці людини.

Розглянувши сприймання часу як замкнений цикл Д.Г. Елькін показав, що його моделювання можна вважати за периферичний процес, і за процес, пов'язаний із змінами центрального характеру. Взагалі процес моделювання часу залежить від впливу нервових імпульсів і осциляцій, що характеризують психофізіологічні особливості сенсомоторики, які, у свою чергу, мають індивідуальні

відмінності за типом вищої нервової діяльності, домінування першої або другої сигнальної системи. Він виділяв два рівні моделювання часу у психіці людини: безпосереднє моделювання часу і опосередковане моделювання часу.

Для пояснення феномена плинності часу у свідомості людини Д.Г. Елькін спирався на дані хронобіології (Б'юнінг, Ашофф) і теорію установки (Узнадзе Д.М.), власні експериментальні дані. Розроблена ним модель переживання плинності часу складається з двох ієрархічних рівнів. Перший рівень, фізіологічна основа, визначається ритмічною активністю органів кровообігу. Другий рівень, спрямованість особистості, що не усвідомлюється, об'єднує два типи особистості: тип особистості зі швидким суб'єктивним переживанням часу і тип особистості з повільним суб'єктивним переживанням часу.

Експериментальні дослідження проведені самим Д.Г. Елькіним та під його керівництвом, оформилися в цілісну наукову програму під назвою "Психологія диференціації часу".

Подальший розвиток експериментальної психології в південно-українському регіоні характеризується переусвідомленням постановки проблеми часу, формулюванні нових термінів і понять, удосконалення методики проведення психологічного експеримента, що дозволило створити теорію часу, що переживається, і зберегти традицію. Теоретико-методологічне обґрунтування проблеми часу і розкриття каналів спадкоємності експериментальних психологічних досліджень може скласти одну з перспективних і продуктивних ліній подальшого дослідження.

Ще одним перспективним напрямком може стати розробка методології та принципів історико-психологічних досліджень особистісно-психологічного аспекту програмно-рольового підходу (Ярошевський М.Г., Умрихін В.В.). Логічним центром цього напрямку досліджень повинен стати аналіз суб'єктивного фактора в науковій діяльності, розуміння механізмів наукової творчості та характеристика наукової діяльності вчених, принципи і підходи до організації наукових шкіл. У цьому зв'язку важливим є й аналіз впливу ідеології на методологію психологічної науки.

Зміст дисертації відображено у публікаціях:

1. Указна Л.Н. Новоросійський університет: витоки вітчизняної експериментальної психології // Вісник Одеського державного університету. - 1998. - № 2. - С. 127-131.
2. Акимов Л.Н. С.Л. Рубинштейн и общая психология // Наука і освіта. - 1999. - № 5-6. - С. 45-48.

3. Акімова Л.Н. Світогляд ученого і напрямок наукового пошуку // Наука й освіта. - 2000. - №3. - С. 38-39.
4. Указная Л.Н. Исследование времени в ранних работах Д.Г. Элькина / Тези доповідей Міжнародної конференції “Проблеми психології часу”, присвяченої 100-річчю з дня народження Д.Г. Елькіна. - Одеса. - 1995. - С. 68-69.
5. Указная Л.Н. Психоневрологические исследования Д.Г. Элькина / Восприятие времени / Матеріали других Міжнародних психологічних читань “Актуальні проблеми сучасної психології” // Методологічні та теоретичні проблеми психології. - Харків. - 1995. - С. 24.
6. Указная Л.Н. Сприймання історичного часу та його розуміння / Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Концепція гуманізму у становленні та розвитку професійної освіти”. - Одеса. - 1998. - С. 79-81.
7. Указная Л.Н., Цуканов Б.Й. Д.Г. Елькін - видатний дослідник психології сприймання часу // Педагогіка і психологія. - 1995. - № 4, - С. 176-178.
8. Указная Л.Н., Цуканов Б.Й. Д.Г. Элькин. К 100-летию со дня рождения // Психологический журнал. - 1995. - Т. 16. - № 5. - С. 148-149.
9. Акімова Л.Н., Цуканов Б.Й. Ланге Микола Миколайович / Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. - Одеса: АстроПринт, 2000. - Т. 3. - С. 170-174.
10. Акімова Л.Н., Цуканов Б.Й. Рубінштейн Сергій Леонідович / Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. - Одеса: АстроПринт, 2000. - Т. 4. - С. 38-42.
11. Акімова Л.Н., Цуканов Б.Й. Елькін Давид Генріхович / Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. - Одеса: АстроПринт, 2000. - Т. 2. - С. 366-370.

АНОТАЦІЯ

Акімова Л.Н. Становлення і розвиток вітчизняної експериментальної психології (на матеріалі Південноукраїнського регіону). - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 - загальна психологія, історія психології. — Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, Одеса, 2001.

Захищається рукопис, в якому розкриваються умови виникнення і розвиток вітчизняної експериментальної психології. Визначається значний внесок М.М. Ланге в порушення організаційного виокремлення психології в самостійну науку. Узагальнюються і систематизуються визначені ним перспективні напрямки розвитку експериментальної психології. На одному з них, проблемі сприймання часу, зосереджуються подальші експериментальні дослідження в Південноукраїнському регіоні. Впродовж тривалого часу проблема сприймання часу не втрачає своєї актуальності й інтенсивно розробляється Д.Г. Елькіним та під його керівництвом. Проведені фундаментальні експериментальні дослідження дозволили визначити закономірності та механізми сприймання часу, здійснити моделювання цього процесу.

Ключові слова: лабораторія експериментальної психології, експериментальні психологічні дослідження, сприймання часу, відтворення тривалості, помилки, що виникають при відтворенні і оцінці часу, диференціація часу.

АННОТАЦИЯ

Акимова Л.Н. Становление и развитие отечественной экспериментальной психологии (на материале Южноукраинского региона). - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19. 00. 01 - общая психология, история психологии. - Одесский национальный университет им. И.И. Мечникова, Одесса, 2001.

Защищается рукопись, в которой раскрываются условия возникновения и развития экспериментальной психологии с конца XIX в. до середины XX в. в Южноукраинском регионе Украины. Значительный вклад в выделение психологии в самостоятельную науку и внедрение экспериментального метода для изучения психических явлений внес Н.Н. Ланге. Он первым в России и Украине создал экспериментальную психологическую лабораторию (1896) при Новороссийском (Одесском) университете, обосновал методологические принципы психологического эксперимента, определил пути дальнейших экспериментальных психологических исследований. Среди них - исследование времени разверстки перцептивного процесса (выделение сенсорного кванта и измерение его длительности), проблема отношения субъективного времени к объективному - вопросы, составляющие проблему восприятия времени.

Собраны и приведены факты в доказательство того, что проблема восприятия времени, которая интенсивно начала разрабатываться в начале XX столетия на протяжении длительного исторического периода развития психологической науки остается актуальной. Проведена реконструкция макровременной последовательности экспериментальных исследований по проблеме восприятия времени в Южноукраинском регионе. На основе воссоздания экспериментальных исследований Н.Н. Ланге, научного творческого пути Д.Г. Элькина описан и проанализирован круг вопросов, которыми была определена проблема восприятия времени в исторический период с конца XIX до середины XX столетия. Установлено, что направления экспериментальных исследований по проблеме восприятия времени находились под непосредственным влиянием идеологии, мировоззрения, представления о понятии времени.

Н.Н. Ланге признавал существование как психологического (субъективного) времени и отмечал неравномерность его течения, так и математического (объективного) времени, которое характеризуется равномерным течением. В своих экспериментальных исследованиях Н.Н. Ланге пытался вскрыть природу ошибок, возникающих при воспроизведении длительности в пределах минуты.

Проведенные Д.Г. Элькиным фундаментальные экспериментальные исследования восприятия времени посвящены: формированию круга временных понятий и представлений, особенностям построения временной ретроспективы и перспективы, вопросу о мозговой локализации временных восприятий и их физиологических механизмах, вопросу о роли в восприятии времени различных анализаторов, интероцептивной чувствительности, вопросу о механизме формирования временных навыков. Результаты полученных экспериментальных исследований побудили Д.Г. Элькина, невзирая на жесткий идеологический прессинг, отказаться от термина “восприятие времени”, как процесса отражения в сознании независимо от него существующего времени, и ввести в научную терминологию термин “дифференциация времени”. Его дальнейшие экспериментальные исследования направлены на конструирование моделей дифференциации времени, которые проводились в рамках научно-исследовательской программы “Психология дифференциации времени”.

Ключевые слова: лаборатория экспериментальной психологии, экспериментальные психологические исследования, восприятие времени, воспроизведение длительности, ошибки воспроизведения и оценки длительности, дифференциация времени.

SUMMARY

Akimova L.N. The formation and development of Ukrainian experimental psychology (on the material of South-Ukrainian region). - Manuscript.

Dissertation is presented for scientific degree of Psychological Sciences Candidate, speciality 19.00.01 - general psychology, history of psychology. - Odessa National University named by I.I. Mechnikov, Odessa, 2001.

The manuscript defended reveals the conditions of appearing and development of experimental psychology in our country. The present psychological research the great contributions of N. Langa into the process of distinguishing psychology as the independent separate science. All the trends envisaging further development of experimental psychology, pointed out by the scientist, are summarized and systematized in the investigation. On the basis of one of the mentioned trends, the problem of time perception, all the following experimental researches in the South- Ukrainian region are focused on.

The problem of time perception is still actual. Nowadays it is intensively worked out by D. Elkin and also by the investigators under direct guidance. The carried out fundamental and experimental research describes the natural phenomena and the mechanisms of time perception. Besides, the main outcome of time investigation allows to design the models of the time perception process

Key words: a laboratory of experimental psychology, experimental psychological researches, time perception, reproduction of duration, errors while reproduction and valuing the duration, differentiation of time.

Підписано до друку 27.11.2001.
Обсяг 0,8 авт. арк. Формат 60х90/16.
Тираж 100 прим. Папір офсетний. Зам. № 769.
Надруковано у друкарні видавництва "Астропринт"
(Свідоцтво ДК № 132 від 28.07.2000 р.) м. Одеса, вул.
Преображенська, 24, к.13. Тел./факс: (0482) 26-96-82, 26-98-
82, 37-14-25. www.astroprint.odessa.ua